

Primož
Kozak

Romantične duše

(odlomek iz disertacije na temo Cankarjeve dramati-
tike)

Čeprav se kritika — vse do danes — razen nekaterih izjemnih stališč (Ferdo Kozak) strinja v sodbi, da so Romantične duše slaba drama, in čeprav je Cankar sam sodil, da je ta njegov tekst nedozorel, je vendar treba opozoriti, da je v svoji bazični strukturi eden njegovih najbolj dramatičnih tekstov (poleg Hlapcev), če imenujemo dramatičen tisti prelom, ki svet deli na dva pola in ki tema dvema poloma omogoča en kontakt: navzkrižje. Brez sicer potrebne literarne vednosti, in nekoliko pregnano v abstraktnosti formulacij, hkrati pa logično in naravno je ta prelom izražen prav v tej drami. Vleče se od preloma v družbi do preloma v intimnih človeških sferah, se pravi, od Mlakarjeve erotične razdeljenosti med Pavlo Zarnikovo in med Olgo, do njegove razlomljenosti med družbenim in družabnim veljaštvom ter med hrepenenjem po nekem višjem, čistejšem in vrednostno povsem zanesljivem svetu.

Trdimo lahko, da je ta prelom, ki bolj ali manj prikrito, s težiščem, ki oscilira od družbeno in družabno moralnega do intimnega sveta, odprto kot enotna rdeča nit v celotnem Cankarjevem dramskem opusu, ali točneje, da je to prelom, ki dela Cankarja dramatika.

Že fabulativni ustroj Romantičnih duš je značilen: Mlakar, »državni in deželni poslanec, predsednik, pokrovitelj in častni član na vseh koncih in in krajih, pojem in vsebina narodove prosvete«, je v psihični krizi. Čeprav stoji na vrhuncu moči, kakršna je dostopna kranjskemu malomeščanu ob koncu stoletja, je nezadovoljen, studi se mu njegova družčina, odbija ga njegova ljubica, lepa in v ljubezenskih rečeh izvedena Olga, in vse, kar njegovim podložnikom pomeni vrhunec sreče, mu zbuja odpor. Njegova ljubezen je posvečena Pavli, krhkemu, bolnemu, zatiranemu bitju, ki mu je tuje vse, kar je od tega sveta, in živi le v svojih sanjah.

Tak je začetek drame in tak je konec drame. Kar je vmes, je le ilustracija in dokazovanje. Mlakar, ki se mu že od začetka ne ljubi pečati se z malomestno pakazo svojih volivcev in oprod, se vrže v političen boj, ker je užaljen, da ga hočejo njegove kreature spodnesti, in jih seveda kot močnejši, inteligentnejši in predvsem kot človek, ki je od njih distanciran, porazi. A ko dobi tudi to bitko, samo do kraja spozna, da so tovrstne zmage odveč in zato definitivno pohiti v objem Pavli, ki jetična umira in je kot taka že sama po sebi personifikacija določene transcendence. Zakaj to je, kar Mlakar v Pavli išče: negacijo svoje družbe, sebe kot družbe, svojo čistost in nedotaknjenost, svoj drugi, pravi pol — »le sublime«. Tudi Pavlina fabulativna pot ni kaj prida drugačna. Bolno dekle, ki ga sorodniki, pri katerih živi, prezirajo in zatirajo, živi na nasprotnem koncu socialne lestvice. Mlakar ima vse, ona nič, on je najvišji med visokimi, ona najnižja med nizkimi. Ima pa in tudi njen pomen za vse druge je neki poseben svet hrepenenja,

ki izvira iz njenega trpljenja, odmaknjenost, ki ji omogoča doživljanje in pojmovanje sveta, kakršnega drugi ne razumejo in poznajo. Njen pobeg s Strnenom v Trst ji, kakor Mlakarju njegova politična zmaga, samo dokaže, da je vsak poskus poseči v življenje stvarnih ljudi in konkretnih odnosov zaman, vrne se — na zunaj osramočena, na znotraj v trpljenju poveljučana — v Ljubljano, v bolnišnico umirat, zakaj očitno je, da je prava realizacija njenega hrepenenja mogoča le v smrti. Vse drugo, kar se vrtinči med obema protagonistoma, kar ju izrablja, slepari, zatira, blati, ponižuje ali pa zajeda, je — vsaj Cankarjev namen v drami se zdi tak — le kuliserija, ki utemeljuje in pojasnjuje čustvovanje in ravnanje obeh protagonistov.

Že če samo fabulo pogledamo z zornega kota, kot smo storili zgoraj, je razvidno, da je svet prelomljen, da je identiteta med svetom in človekom nedosegljiva in celo več: da je en pol prelomljenega sveta v »Dušah« označen kot čista negativiteta in drugi kot čista pozitiviteta.

Če hočemo razumeti, zakaj prihaja do take vrednostne kategorizacije sveta, ki se je — kot je opozoril že Dušan Pirjevec pod vplivom simbolizma in Emmersona tako dokončno razdelil na neoromantični subjekt in objekt, pa si je vendarle treba zastaviti nekaj vprašanj. Kaj je po Cankarjevem pojmovanju svet? Kaj je družba? Kdo je v resnici Mlakar? Odkod Mlakarjeva razdvojenost? Zakaj nemožnost — in to konsekventno izvedena — nemožnost identitete med svetom in človekom?

Poskusimo odgovoriti na prvo vprašanje, kaj pravzaprav je svet, kakšne so karakteristike tega, kar Cankar imenuje svet in iz česar človeka oziroma človečnost izvzema.

Delak, Mlakarjev politični tekmeč, pravi: »Drugod po svetu, — kakšno življenje, kakšna politična zrelost! Ali tu v našem mestu, tu živimo kakor za kitajskim zidom: staro, patriarhalčno življenje; vsakdo je srečen, da mu ni treba imeti svoje volje in svojega razuma.«

Prvo, kar zbuja pozornost, je prav gotovo že večkrat ugotovljeno dejstvo, da stoji v ospredju Cankarjevega interesa družbeni kompleks življenja in da je pravzaprav ta tisti, ki ga pri njem lahko enačimo s pojmom konkretni svet. Vse, kar se dogaja med ljudmi v drami »Romantične duše«, sodi v okvir družbe: Mlakarjeva oblast in njegov odnos do ljudi, njegove temeljne življenjske skušnje in njegove ambicije, prav tako pa tudi misli in dejanja njegovih tekmecev, nasprotnikov in podložnikov. Pri vseh je v središču pozornosti določeno družbeno in celo politično dogajanje, le-to definira njihova dejanja in njihove reakcije. Predvolilni boj med Mlakarjem in Delakom je igrišče, kjer se odločajo usode figur v drami, ki so brez možnosti rešitve — razen ene same poti, namreč poraza in propada — užete v tesno in dosledno strukturiran družbeno politični organizem. Zunaj tega organizma ni življenja za nikogar, kar najbolj dokazuje Pavlin pobeg in njen povratak v bolnico — v smrt.

Usodna odvisnost vsakega posameznika, njegova podrejenost muham in zakonom političnih in politikantskih iger, njegova vgrajenost v družbeni in družabni sistem že opozarja na novo stran slovenske duhovne zgodovine. Priča namreč o Cankarjevem svojskem pojmovanju konkretnega sveta, ki se pri njem reducira na družbo in je kot družba edini možni prostor bivanja, edina, vseobsežna usoda človekovega obstoja. Prirode v tem svetu ni — in če nastopa, je le ponazorilo za razpoloženja in čustva. Zgodovine na tem nivoju ni, idejni sistem, moralni sistem, vse navedene kategorije ostajajo

znotraj pojma družba. Še ostreje: obstaja politikum, ki se izraža v tem, da so ljudje kar najtesneje ujeti v medsebojno odvisnost, vse to pa dokazuje, da je misel o »starem, patriarhaličnem življenju« tudi sociološko ustrezna. Vendar dejstvo samo, da so ljudje med sabo tako soodvisni, še ne govori o vsebini te družbe. Problem, ki smo si ga zastavili zgoraj, namreč nemožnost identitete s svetom, moramo locirati natančneje.

Mlakar: »Ali če mislim nanjo, zdi se mi, kakor bi vstajal pred mano drug svet . . . — daleč, daleč od tega zaduhlega življenja . . .« In na drugem mestu Delak: »Kamor pogledate krog sebe, povsod cinična brezdelnost in leno zanašanje na vodnike«. Če ob tem še enkrat opozorimo na Delakovo misel, da je »vsakdo srečen, da mu ni treba imeti svoje volje in svojega razuma«, lahko ugotovimo, kaj je prva in tudi ena najvažnejših oznak te »patriarhalične« družbe. Zaduhla je, cinično brezdelna in srečni se počutijo v njej tisti, ki jim ni treba imeti svoje volje in svojega razuma. Z drugo besedo, to je socialno in intelektualno mrtev prostor, ali bolje, kot mrtev prostor se kaže človeku, ki ga vodi predstava o neki dinamični, aktivni in razgibani družbi aktivnih in pametnih posameznikov. To je prostor, kjer se svet ne dogaja kot družba.

Očitek, da se svet, se pravi družba ne dogaja v svoji polni dimenziji, bomo pri Cankarjevih dramah srečevali skoraj do konca.

Če se torej »tu, v našem mestu« nič ne dogaja, kaj se tedaj sploh godi, oziroma, ali se sploh lahko kaj godi?

Mlakar označuje dogajanje v mrtvem kranjskem prostoru zelo direktno »In v prvi vrsti je treba verjeti in spoznavati, da obstoji človek samó iz telesa, . . . nič drugega kot kri in kosti in mozeg. A naša dolžnost in edini smoter vsega našega nehanja je, da negujemo to teló, da ga skrbno hranimo in gorko oblačimo . . . Le pogledjte krog sebe: — čemú vse pehanje in letanje in znoj in naporno delo? Teló, samo teló! Kar se ne tiče njega, ne spada več med naš svet in je nepotrebno, časih celó naravnost pregrešno . . .«

V prostoru, kjer je resnično življenje odsotno, je torej edini smoter in vrednota človekovo fizično življenje in vse, kar se v tem svetu godi, je pehanje, da bi ustregli telesu.

V tej misli je analiza in hkrati že sodba: svet ljudi je zdrsnil, če lahko parafraziramo, na občestvo živali in ne samo, da je bivanje te vrste sleherniku edino naravno in samoumevno, pač pa je vsak višji princip tudi prepovedan »včasih celo naravnost pregrešen«. Pregrešnost višjega principa v tem življenju torej pomeni, da se usodna in nerazrešljiva sovisnost v medčloveških odnosih utemeljuje na živalskosti, se pravi, na jedi, pijači, telesnem užitku in ugodju, oziroma na sredstvih, ki to omogočajo, se pravi denarju. Ta vrednota je vsem, ki so ujeti v začarani krog, skupna v tolikšni meri, da vsako drugačno načelo medsebojnih odnosov pomeni neposredno nevarnost, ter je zato prepovedano. V mrtvem svetu se, kot zatrjuje Cankar, godi vse le na enem nivoju.

Važna je korist, zakaj edina ta vse povezuje v okvir, ki jih do kraja obvladuje. Igrajo eno samo igro, ali kakor pravi Olga: »Nesramen dan! Politika tiči v vsakem kotu, na vsakem oglu pljuske človeku v obraz, da se je ni moči ubraniti: žive duše je ni, ki bi mogla govoriti o čem drugem . . .« Gospodarski, socialni in moralni kompleks — slovenska družba ob koncu stoletja v Cankarjevi interpretaciji tako dobi svojo gospodarsko, politično in moralno oceno.

To stran njegove analize slovenskega življenja se zdi potrebno poudariti toliko bolj zato, ker je ena od temeljnih komponent vsega njegovega opusa, zlasti dramskega. Vleče se vse do »Hlapcev«, kjer ostaja kljub vsem modifikacijam v bistvu ista, kakor v njegovem dramskem prvencu — ostaja, ali celo bolje — postaja kemično čista sestavina z nekoliko širše razvitimi socialno moralnimi sodbami.

Predpostavimo pa, da tako urejeno občestvo fizičnih potreb ter interesov funkcionira brez motenj in krčev, se pravi, brez moralnega mačka. (Poudariti je treba, da v »Romantičnih dušah« še ni jasno izražena socialna antiteza takemu sistemu življenja.) Izkaže se, da to ni mogoče, da je v svetu navzoč še neki drugi element, ki vznemirja, razdvaja in ne da mirno spati.

Vsi ljudje v drami, od zadnjega pisarja do protagonista Mlakarja, imajo neprestano opraviti s problemom občega — narodnega blagra. Vsak od njih — v pričujoči drami povečini popolnoma brez zadržkov priznava, da ga obči narodni blagor sicer prav nič ne zanima, da pa ga uporablja kot posebne vrste sredstvo za svoj primarni cilj — zasebno korist.

Sklicevati se na določeno vrednoto, na višji princip, ki naj bi utemeljeval in povezoval socialno in nacionalno skupnost Cankarjevih junakov, je neobhodno potrebno. Značilne so na primer Froletove besede: »Privlecite jih za lase na volišče. Obljubujte vse, kar vam pride na misel . . . Bedakom se laskajte in apelujte na njihov zdrav razum; — kdor vam pomoli pest pred obraz, poklonite se mu in hvalite njegovo svetovno izobraženost; — svetohlincem razlagajte, da se bojujemo edino za vero in moralo; — naivnim ljudem pripovedujte, da je domovina v nevarnosti . . . Vsakemu pokažite barvo, katero najrajši vidi . . .«

Vsakomur je treba kazati barvo, ki jo najrajši vidi, to pa z drugo besedo pomeni, da je treba vsakomur kazati neko višje, vrednejše načelo, nekaj, kar bo prikrilo koristoljubje in pohlep. Treba je torej zakriti pravo podobo stvari, in sicer tako, da jim najdemo neko drugačno, moralno in vrednostno veljavno osmislitev-barvo. Zakaj?

Mlakar sicer pravi: »To so navadne, priljubljene besede, katere se rabijo o prostem času brez vsake škode. Na maškaradi si zakriješ obraz in kdo te bo zmerjal s hinavcem? . . . Razumen človek vé celó té fraze obracati v svoj blagor.«

Višje načelo, »barva, ki jo vsak najrajši vidi«, je v kranjskem malo-meščanskem kompleksu — s tem pa tudi v družbi, ki pomeni svet — takorekoč a priori brez vrednosti. Je maska, prevara, fraza, in je kot taka uvrščena med vsa druga sredstva, s katerimi si človek pridobiva koristi za svoje fizično življenje, je laž. Kot nosilec neke vsebine, posoda neke resnice je le »priljubljena beseda«, njena realna funkcija pa je — kot vse, kar družba v »Romantičnih dušah« počne, — služba telesu.

Zdaj šele nam postane zanimiva značilnost, da je fraza v ravnanju vseh protagonistov nenehoma navzoča. V Delakovih ustih kot sredstvo za miniranje Mlakarja, v Mlakarjevih kot sredstvo za vzpostavljanje družbenega ugleda — skratka, ne glede na izpraznjenost pomena je fraza eno temeljnih sredstev za akcijo, neobhodno za vsak politični, družabni, gospodarski uspeh. Hkrati je točka, na kateri se misli somišljenikov in tudi nasprotnikov srečujejo, konfrontirajo, dobivajo svojo socialno, politično in moralno sozvočje, skratka, točka, kjer se socialni prostor, kakršnega so si ti malomeščani ustvarili, organizira in povezuje.

Socialna situacija, iz katere drama »Romantične duše« raste, je, lahko trdimo, patološka. Z ene strani prostaško privatizilstvo, ki je le v službi telesnosti, z druge fraza o nekem višjem načelu (moralni, narodu, domovini), ki je neobhodna za realizacijo tega zasebnitva.

Zakaj je neobhodna? Morda bi bilo primerno navesti v pojasnilo Mlakarjeve besede: »In dalje so na svetu nekateri ljudje, ki so prišli nanj samó po pomoti . . . To so tisti, ki sanjajo o nekem drugem življenju in zato niso zadovoljni s tem, kakršnega jim je bog dal. Sicer imá vsak človek nekaj tega bedastega čustva . . .«

Zanimiv je zadnji stavek zgoraj navedenega premišljevanja, namreč misel, da ima vsak človek nekaj tistega čustva, ki ga dviga nad vsakdanost, in sanja o nečem drugačnem, — če upoštevamo kontekst te misli — višjem, plemenitejšem, čistejšem, bolj resničnem.

Predstavljamo si, da fraza za ljudi v »Dušah« ni fraza, da je domovina v resnici nekaj svetega, da je narod res vrednota, ki povezuje v enoten kompleks, jih druži in mobilizira kot moralna avtoriteta, da sta osebna čast in poštenje v resnici moralni kategoriji, ki ustrezno občin vrednotam določata vedenje in ravnanje vsakemu posamezniku. Tedaj dobimo socialno formacijo, ki je v svoji trdni povezanosti posvečena nekemu višjemu smotru. Formacijo, ki jo pravzaprav šele posvečenost smotru moralno in družbeno, pa tudi zgodovinsko upravičuje, oziroma utemeljuje njen obstoj. Socialna formacija je upravičena toliko, kolikor je v službi višjega smotra, v konkretnem primeru ideje naroda. Tako dobimo kompleks, ki nam je znan iz Levstika, hkrati pa ga poznamo tudi iz časa čitalnic, narodnega buditeljstva, prosvete, umnega gospodarjenja in poenotenega šolstva.

Rekonstrukcija te in take družbe je v »Romantičnih dušah« mogoča, če frazo zamenjamo z resnično vrednoto. To je svet »slovenskega liberalizma«, kot je pozneje to družbo definiral Cankar.

Vse kaže, da je mogoče iz tako zastavljenega problema sklepati, kako je Cankarjevo kritično izhodišče zasidrano prav v identiteti med družbo in njeno idejo, kakršno smo suponirali zgoraj. Osnovni problem je tedaj v tem, da te in take družbe ni več, in vir kritike se nam pokaže kot pravkar minulo skladje med duhom in telesom slovenske družbe v trenutku, ko se je telo osamosvojilo v samostojno socialno formacijo — malomeščanstvo. Ali pa služi to minulo skladje kot kriterij le zato, da omogoči avtorju moralno distanco, v imenu katere lahko sodi svoj svet? Je torej primernejši še kak drug vzgib in ne le moralno ogorčenje nad tem, kar je bilo nekoč čisto in je imelo svojo identiteto, pa se je pokvarilo in razšlo? Dejstvo, da je bil Cankar naklonjen določeni fazi Aškerčevega ustvarjanja, bi nas lahko prevesilo k prvemu polu dileme — za drugega moramo iskati argumente dalje.

Vsekakor je dejstvo, da je svet, v katerem se dogajajo »Romantične duše«, svet, kjer sta se družba in njen pglavitni smoter razšla. Iz tega lahko izvajamo dalje: čeprav živijo ljudje le za svojo korist, jim je fraza neobhodno potrebna, zakaj njihovo poreklo je prav nacionalna ideja, ki so jo zdaj zlorabili. Zato je še zmeraj navzoča in mora ostati navzoča, čeprav v svoji izvrnjeni obliki z nalogo prikriti njihovo pravo bistvo. Kakor so bili Cankarjevi malomeščani prej njeni nosilci in uresničevalci, tako so zdaj od nje odvisni in v nekem smislu od nje zasluženi. Ujetost je dvojna: malomeščani so zlorabili narodnostno idejo za svojo korist, ta pa jih drži

zasušnjene kot njihovo edino sredstvo v tem boju. Hkrati pa jih v njihovih lastnih očeh moralno deprivira kot prevarante in goljufe.

Opraviti imamo z navidez preprosto resnico, da je neka družba pokvarjena, v resnici pa z dokaj nenavadnim kompleksom, ki je za Slovence tega časa pomemben. Obstoj in smoter tega obstoja sta se razšla. Razšla pa sta se v taki konstelaciji, da je obstoj zanikal vrednoto, vrednota pa zato zanika obstoj. V tej dvosmerni negaciji so ujeti ljudje Cankarjeve družbe. Ali, če rečemo z drugo besedo, nastopil je prelom v svetu, ki pravzaprav od svojega nastanka ni poznal drugega kot harmonijo in sintezo. Tak ontološki prelom, v katerem se je bistvo izmaknilo bivanju, pa je dovolj resen za katerikoli fragment evropske družbe. V njeni slovenski varianti pa je še posebej skrotovičen in mučen, prav zato, ker bistvo ostaja neukinljivo navzoče, ker se ni razkrojilo, oziroma se razraslo v nekaj novega, pač pa bivanje ves čas drži v šahu.

Spričo osvetlitve, kakršno je zdaj dobila slovenska družba Cankarjevega časa, pa se logično odpira še en zorni kot, ki utegne pojasniti nekatere, za Cankarjeve junake oziroma cel sklop njihove problematike bistvene značilnosti.

Družba, kakršno poznamo iz »Romantičnih duš«, je sicer že razlomljena družba, vendar, kot smo ugotovili, lahko v tem prelomu ugledamo obris njene prvotne patriarhalne skladnosti.

Zastavlja se nam torej vprašanje, na kakšen način se ta družba utemeljuje na vrednoti-bistvu, oziroma, kako ta vrednota-bistvo povezuje ljudi v medsebojne odnose. Očitno je nekaj: če je vrednota-bistvo ena sama, tedaj tudi cela družba stoji v njenem znamenju, in sicer samo v njenem znamenju. Instanca je ena sama in ta odloča o vrednosti in ne vrednosti ljudi, o njihovih medsebojnih odnosih in o načinu ter vsebini medsebojnega komuniciranja. Človekovo dejanje dobiva svojo moralno kvalifikacijo v odnosu do te instance in le v odnosu do nje. To dokazuje Cankarjev že razlomljeni svet, kjer so ljudje, ker pač o narodnosti govorijo cinično, zato pokvarjeni, lažnivci in kompromisarji, da, kjer so celo erotična čustva in odnosi del te instance in pričajo o moralni dezintegraciji predhodnikov doline Šentflorjanske.

Če pa je temu tako, je očitno, da se malomeščanski, oziroma bolje, malomeščansko kmečki kompleks v prvotnem smislu utemeljuje na svoji vrednoti-bistvu na specifičen način. Že odsotnost kakšne druge vrednote, drugačnega moralnega kodeksa, druge idejne strukture nam priča o specifikih, ki jo lahko definiramo v tem smislu: družba, kakršno še slutimo v »Romantičnih dušah«, je pojmovana na način demokratične skupnosti. Posameznik obstaja in je upoštevan, kolikor izpričuje svojo pripadnost narodu. V nasprotnem primeru je grešnik, črna ovca, odpadnik, je nečlovek. To seveda ustvarja v medčloveških odnosih posebno klimo. Klimo, kjer vsakogar sodijo z ozirom na vrednoto-bistvo, se pravi, na njegovo narodnostno privrženost in vdanost, pa tudi, kjer vsakdo lahko sodi v imenu tako utemeljene narodnostne ideje. Ljudje so prav zaradi načina utemeljenosti svoje družbe povsem soodvisni, sodba vsakogar je važna za vsakogar, dejanje vsakogar ima neposreden moralni pomen za vsakogar, distance ni, individualizem je lahko samo privatizerstvo, vsakdo je del skupnosti in nad vsakomer ima skupnost vse ingerence — od moralnih do socialnih.

Prav zato je družbeni element v Cankarjevi zavesti tako močan, da je prekril horizont in je postal svet.

Ker pa je ta svet, kot pričajo »Romantične duše«, že izgubil svoj temelj, zato mora vse, kar teži k skladnosti, identiteti, smislu iskati drugje. Sodim, da je tukaj izhodiščna točka specifične Cankarjeve problematike. Vsak od njegovih upornikov, začeniši z Mlakarjem, je nekoliko drugače motiviran: od ljudi, ki legitimirajo svoj upor s pripadnostjo čisti in pravi ideji in z njenih pozicij napadajo lažno družbo, do ljudi, ki kot Kantor gazijo svet v imenu na novo odkrite osebne moči, pravzaprav vsi odgovarjajo na problem človekovega odnosa do družbe. Slika se začjenja spreminjati šele s »Hlapci«.

Skratka, kaj pomenijo misli in dejanja junakov v drami »Romantične duše« z ozirom na »svet«, katerega izraz so?

O medsebojnih odnosih se pogovarjajo v temle smislu:

Vrančič: (o prijateljih Mlakarju nasprotnega kandidata Delaka) »Toliko več pa imá prikritih (prijateljev), ki so se vrgli v svojem vedenju popolnoma po njem. Slinijo se in zabavljajo obenem, da jim človek ne more pogledati v dušo.«

Ali na drugem mestu: Mlakar: »Hinavci! In on je imel svoje dni najumazanejši jezik, kadar je pil do pozne noči, — moje vino in v moji družbi.«

Ali: Strnen: (v pogovoru, kaj bi se utegnilo zgoditi, ko bi Mlakar na volitvah padel) »In koliko jih je, ki že čakajo na to kalno vodo; kdor je dovolj spreten, mu ne bo težko ribariti.«

Ali: Vrančič: »Tega pa Delak ne bo storil, ker stoji še globoko pod Mlakarjem s svojim hinavskim značajem in s svojo nesposobnostjo.«

Ali: Vrančič: »Kdo mu (Strnenu) daje pravico do ironije in zlobnosti? On je izdajal Mlakarja, norčeval se iz njega in mu na tihem zabavljaj, še ko se je hlinil njegovega prijatelja . . .«

Kot je razvidno, je merilo bolj ali manj eno samo, narobe obrnjena ugotovitev, da so ljudje zvesti in pošteni v svojem odnosu do domovine in v svojih dejanjih za domovino. Vsi po vrsti so lažnivci, ne samo drug do drugega, pač pa tudi z jasno zavestjo o svoji lastni moralni vrednosti. Na primer: Strnen: »Da, da, za domovino se je treba žrtvovati . . . Kakor vidim, gospoda, se bote jako lahko spravili in pobóтали. Tako je prav: — vse za blagor domovine.«

Na tako direktno sodbo Vrančič po njegovem odhodu odgovarja: »Žal mi je, da mu nisem odgovoril jasneje . . . In zdaj se nam zaničljivo smehljá, ko zahteva korist domovine, da se prilagodimo položaju.«

Na drugem mestu pa najdemo še bolj odprt dialog: Jereb: »O vas se je že govorilo tiste dni, da prestopite svečano k Delaku.«

Frole: »Budalosti . . . a napósled bi ne bilo čudno, ko bi storil kaj takega. Tudi Vrančič je stal že z eno nogó v drugem taboru . . .«

Jereb: Ali . . . hm, tu se pač ne gre samó za osebe . . .«

Frole: »Temveč?«

Jereb: »Pri takih stvaréh imajo tudi nazori nekaj opravka; in korist domovine . . . hm.«

Frole: »Vi bi bili izvrsten agitator, gospod svétnik.«

Temeljna shema, iz katere ljudje rasto, je poudarjeno izražena. Gre jim za korito, fraza jim je »bodalo in ščit obenem« in to tudi povsem brez pridržkov priznavajo.

Lahko celo trdimo, da je njihova edina resnično človeška poteza tista, ki nas pravzaprav čudi, prav to, skoraj bi lahko rekli, suvereno priznavanje lastne lažnivosti. V neposrednosti, s katero priznavajo, kdo so v resnici, je njihova človeška samostojnost in tudi edina resničnost. Nobeden od njih ni individuum, kadar gre za ujetost v krog, ki odloča o njihovih interesih, vsak pa je posameznik, kadar gre za sodbo o vrednosti lastnega početja, pa tudi početja svojih soljudi.

V tem Cankarjevem ravnanju lahko odkrijemo element, ki je navzoč že v »Romantičnih dušah«, postane pa pozneje dominanten. V individualnosti, recimo avtonomnosti Mlakarjevih kreatur, v avtonomnosti, ki se izraža v priznavanju lastne lažnivosti, je ena iz ustroja Cankarjevega sveta izvira-jočih poti v njegove uporniške junake. Frole na primer izjavlja: »Pridobil si je (Mlakar) zaupanje narodovo, — kedaj, zakaj in kakó, to je njegova stvar. Sicer jaz za svojo osebo nisem bogve kakó navdušen zanj: on je trd gospod in ne trpi v listu nobene samostojne besede. To me je razjarilo velikrat, ali sklonil sem hrbet.«

Mar niso te Froletove besede anticipacija Ščukovih? Frole, Vrančič, Jereb, ali pa Strnen, vedo prav toliko, kot Ščuka, prav tako jasno jim je, kaj v resnici počno, prav tako so distancirani do svojega lastnega početja — kar jim manjka, je Ščukov moralni odpor.

In z druge strani, mar ni klima, ki vlada med Mlakarjevimi pandurji, ista, kakor jo izpoveduje Mlakar sam? Mar ni prav ena njegovih osnovnih odlik ta, da ve za resnico in to resnico tudi naravnost priznava?

Delak: »Tedàj odkrito hočete priznavati korupcijo, ki je vladala pod vašim gospostvom?«

Mlakar: »Odkrito in naravnost! Kakor ste govorili prej vi sami, — o lenobi, cinizmu in propalosti, — kolikor daleč hočete.«

Če se vprašamo, kaj pravzaprav pomeni pri vseh akterjih »Romantičnih duš« skoraj enodušno priznavanje in vrednotenje lastne vsebine in lastne situacije, se nam odgovor oblikuje nekako v tem smislu: ujeti v precep med telesnim koristolovstvom in frazo izpričujejo svojo distanco do te svoje pat situacije, se pravi, svojo svobodo in svojo človečnost s priznavanjem svoje in drugih ničvrednosti. Rekli bi lahko — v tem je njihova morala. Besedo morala smo v tem primeru uporabili namenoma: sami sebe namreč — z večjo ali manjšo prizadetostjo — sodijo in obsojajo z moralnim kriterijem, ki ga pravzaprav ni. Goljufi so pred obličjem narodnostne ideje, kakor bi ta še zmeraj kaj pomenila.

Ta značilnost figur v »Romantičnih dušah« je pomembna. Dokazuje namreč, da se je Cankarju iz pat situacije, v kateri se je znašla njegova sočasna družba in človečnost, odprl neki nov prostor, ki je omogočil distanco in s tem dal možnost za novo smer v človekovem ravnanju in vrednotenju. Ta nova smer, ki omogoča, da se figure še v prvi drami utemeljujejo na distanci, ima namreč dvojni pomen, prvič ta, da je prava resnica o njem samem in njegovem svetu vsakomur kar najjasneje prezentna, kar pomeni, da je zadobil neko samostojnejšo človečnost, če ga primerjamo s človekom patriarhalno urejene skupnosti, in drugič ta, da mu je v novi situaciji ne samo mogoče, ampak nujno, odločati se, kaj bi s svojo novo resnico — in s tem novo osvobojenostjo — pravzaprav počel. Zgodovina skoraj vseh Cankarjevih dram pa je — lahko rečemo — v obilni meri prav križev pot tega odločanja, iskanja moralnih, psiholoških in socialnih korelatov, ki naj

usmerijo in potrdijo človekovo odločitev in ga znova vključijo v skupnost. To je odtujenost, vendar je odtujenost človeka, ki je bil kar najbolj intimen in zvest v doživljanju svojega sveta in ki so se mu odprle oči v trenutku, ko se je njegov svet alieniral in ko je stopila pred njega naloga, da ga znova sklene in nanovo utemelji.

Spričo družbeno in osebno-moralnega miljeja, ki smo ga skušali orisati zgoraj, se nam logično zastavlja vprašanje, kako Cankarjev junak vzpostavlja svoj resnični odnos do skupnosti, ali z drugimi besedami, kako gradi svoj etični sistem. Zakaj očitno je, da v trenutku, ko nastopa svoboda, prihaja do izraza problem odločitve. Tako pa stopamo v območje etičnega v strožjem pomenu te besede, čeprav smo že dozdej imeli posla s socialno moralnimi vprašanji. Hkrati z razborom tega problema pa moramo poskusiti tudi nov korak nazaj, namreč povezati etični sistem z miljejem, iz katerega raste.

Pomembno je torej, da skušamo odkriti specifiko etičnega sistema, kakor se kaže v okviru protagonistov v »Romantičnih dušah«.

Ljudi v »Romantičnih dušah«, namreč tiste, ki pripadajo prelomljenemu svetu in so sami nosilci tega preloma, lahko razdelimo z ozirom na odločitev na več kategorij. Vsi vedo, kako je z njimi v resnici, vsi so koristoslovci, zasebniki in pokvarjenci. Razlika med njimi je le v tem, kako so se odločili sprejeti to svojo resnico, oziroma, kako z njo ravnajo.

V prvo kategorijo sodijo pravzaprav vse manj pomembne figure od Delaka do Froleta, prek Maka in Makovke, skratka, tisti, ki jih je Cankar uporabil kot back-ground drame med Mlakarjem in Pavlo. To so ljudje, ki uporabljajo moralna načela le kot »ščit in bodalo obenem«, in značilno zanje je, da jih to stanje njihovega življenja ne moti, kaj šele, da bi jim zbuvalo kakšne resnejše notranje probleme. Prelomljeni svet, v katerem živijo in ki živi v njih, jemljejo kot edino možno realiteto in si v njem skušajo urediti življenje na način, ki jim ga ta svet daje na razpolago. Vsakdo se utemeljuje na svojem osebnem in zasebnem interesu, legitimira pa se s frazo — s hipokrizijo. To so, kot vemo iz vse kritike Cankarjevih dram doslej, breznačelnži, kruhoborci, karieristi itn. Predstavljeni so kot sloj.

V drugo kategorijo lahko štejemo le eno figuro — Strnena. Zanj sta značilni dve izjavi, ki ju na tem mestu moramo poudariti: prva je njegov samogovor, ko je nagovoril Pavlo, naj z njim pobegne: »Kdo more reči, da je to hudodelstvo? Meni bi bila ljubša mirna, domača ljubezen, brez vsake romantične primesi . . . Eden, dva, — morda tri mesece, in stvar bi se lepó na tihem razblinila in izgubila — brez hrupa in škandalov . . . Ali ona hoče romantike, — čemú bi ji branil?«

Še jasneje nam priča o Strnenu druga, to pot načelna izjava: »Normalen človek se čuti čistega in plemenitega, četudi stoji še takó nizko, medtem ko vidi sanjarska duša noč in propalost celó tam, kjer je ni.«

Če to izjavo o normalnem človeku, ki se tudi v nižini počuti čistega, kombiniramo z njegovo željo po mirni, domači ljubezni, ki naj bi trajala dva, tri mesece, kar je, kolikor razumemo Cankarja, profanacija erotike, je jasno, da stoji Strnen — to potrjuje tudi dejstvo, da Mlakarju Pavlo spelje in jo oskrini — na najnižji lestvici etičnega kodeksa.

Oglejmo si torej Strnena nekoliko natančneje. Medtem ko se drugi skrivajo za frazami oziroma opravičujejo svojo ničvrednost z ničvrednostjo drugih, je Strnen v svojem cinizmu dosleden. Je prevarant in tudi pove, da je prevarant in izdajalec. To je poteza, ki ga dela sorodnega Mlakarju in ga

dviga nad ljudi iz prve kategorije. Dela ga neodvisnega v nasprotju z drugimi, ki so zapleteni v nerazrešljivo soodvisnost. Do svojega mišljenja in ravnanja ima distanco, kar je spet sorodno Mlakarju in sorodno je tudi to, da mu je zato povsem prezentna nujnost odločitve. Bo storil hudodelstvo nad Pavlo ali ga ne bo? Stori ga in ga tudi načelno utemelji.

Na tej točki pa se z Mlakarjem v osnovi razideta, rečemo lahko, da se Strnen odloči za mefistofelsko varianto, Mlakar pa stopi na pot moralnega odrešenja.

Strnenova varianta je v tem, da se odloči biti to, kar je. Z drugo besedo: Strnen v svoji sodbi o sebi pristane na aspekt, s katerim celotni malomeščanski socialni kompleks sebe presoja. Kar je pri njem izvirnega, je to, da se ne opravičuje, skratka, da od moralnega kriterija ni odvisen, ne potrebuje za legitimacijo fraze, pač pa se ji izvije tako, da se dosledno odloči spremeniti svojo zavrnjenost v svoj življenjski princip. Ravna, kot so ravnali padli angeli — kletev, ki visi nad njim, je sprejel kot svoje izvorno načelo in se izločil iz črede.

Ta pot do samostojnosti, bolje, avtonomnosti se zdi gotovo nekoliko zapletena, vendar je v prostoru »Romantičnih duš« najbrž edina, ki je razen Mlakarjeve mogoča. To je avtonomnost, ki ji najbrž lahko iščemo izvir prek vrste variant in različic še v romantiki, čeprav je njena usoda v svetu »Romantičnih duš« drugačna. Avtonomnost, o kateri govorimo pri Strnenu, namreč v nobenem smislu ne opravičuje njegovega ravnanja — narobe, prav s svojo odločitvijo zdrsnje na najnižji mogoči moralni nivo. Podlež je in samo podlež, v osebnem, enako pa tudi v javnem življenju, zločinec pred žensko in zločinec pred narodom. Pravzaprav je še več: je rojen zavrnjenec, zakaj v nižinah se počuti dobro, medtem ko bi po Cankarjevi sodbi moral odreagirati svojo in svojega sveta moralno prelomljenost.

Lahko bi trdili, da je Strnen v Cankarjevem dramskem opusu nekoliko izjemna postava, namenjena predvsem antitezi Mlakarju. Ker pa njeni — sicer v marsičem spremenjeni — nasledniki in pa njen natančno izdelani mehanizem, ki ga je kljub nekoliko deklarativni moralni etiki videti skozi tkivo drame, pričajo o posebni avtorjevi pozornosti pri izdelavi te figure, lahko trdimo, da je v okviru etičnega sistema odločanja, kakršnega je zgradil Cankar, Strnen ena izmed logičnih, nujnih in nepogrešljivih variant tega miselnega procesa. V resnici, brez padlega angela Strnena ni Mlakarja — le-ta je per negationem v Strnenu utemeljen. Mlakar je lahko pozitivni pol le v primeru, če je Strnen negativni pol dileme, ki se pojavlja v razlomljenem svetu.

Kako ostro se zastavlja ta dilema, pa je mogoče razvideti šele iz Mlakarjeve figure. Problem etične odločitve šele ob njem dobi svojo pravo težo — a tudi svojo specifično obliko, ki je značilna predvsem za Romantične duše. Mlakar se je odločil, da bo zavrgel svoj politični položaj in svojo oblast in se tako v celoti odrekel svetu, iz katerega je zrasel. Zakaj?

V prvi, najnižji plasti je Mlakar moralno enak svojim someščanom in podložnikom. »On, ki je pazil doslej tako skrbno, da mu nihče ni rastel čez glavo — ki je čuval svojo slavo in svoje gospostvo, kakor absoluten vladar...« daje za boj z nasprotniki direktive v temle smislu: »Razkrinkajmo ga brezobzirno; osvetliti je treba natanko vsak njegov tihotapski korak. Z ironijo ga je treba uničiti;... On bo govoril idealno; govorite idealno tudi vi in polijte ga mimogredé s sarkazmom. Pravil bo o neznosnih razmerah v

našem mestu, — storite tudi vi to in glejte, da boste slikali še veliko bolj črno, kakor on sam; ako mogoče . . . obrnite stvar takó, da zvalite krivdo nanj in na ljudi njegovega kalibra, na hujskače in hinavce . . .« Skratka, fraza in potvarjanje resnice (kot skrajna stopnja amoralnosti, kjer je tudi z resnico mogoče manipulirati za pot k lažnim ciljem) sta natanko »bodali in ščita obenem«, ki ju v svojem boju uporablja Delak. Tudi če upoštevamo Froletovo izjavo:« . . . medtem, ko je resnica, da živi on sam podleje, kakor polovica tistih, ki jih takó od srca zaničuje . . .«

Vse izjave, ki prihajajo od Mlakarja in njegovega okolja, pričajo o Mlakarju kot samopašnem, surovem, nesramnem, zvijačnem in prevarantskem malomestnem veljaku, za katerega trdijo njegovi ljudje: »Pridobil si je zaupanje narodovo, — kedaj, zakaj in kakó, to je njegova stvar . . .« čeprav zraven ugotavljajo: »A čudno je, zakaj bi se ravno njemu takó brezpogojno klanjali. Kaj je storil takó slavnega, kakó je zaslužil to klečeplastvo, ki ga uživa od vseh strani?« »Storil ni nič tako slavnega, da bi se mu morali klanjati, ljudje imajo občutek, »kakor bi služil za hlapca pri njem« in vendar stoji na vrhuncu narodove socialne piramide. Iz teh podatkov o Mlakarju lahko sklepamo samo eno: da je bil spretnejši, zvitejši in nasilnejši od drugih in da si je svoj položaj pridobil izključno z uporabo istega orožja, kakor je v navadi pri vseh drugih članih te razlomljene nacionalne skupnosti. Iz izjav, kot na primer: »On je vsekakor velik talent . . .« pa lahko sklepamo, da gre za neko povsem drugo, doslej neopaženo kategorijo, namreč za Mlakarjevo biološko premoč. Bolj je nadarjen, po naravi ima več možnosti v boju za primat in prav biološka premoč je tista, ki ga eventualno omogoča kot gospodarja te malomestne srenje. (Za problematiko, ki smo z njo imeli posla doslej, je to nova postavka, čeprav ne tako nepomembna, saj najbrž ni naključje, da je Pavla prav na biološkem nivoju — in to poudarjeno — na najnižji stopnji, na poti v smrt. Za nas pa je v tem trenutku pomemben predvsem drug dejavnik, ki iz svoje perspektive osvetljuje stanje v slovenski srenji, ki jo je razvrednotil prelom: ljudje nastopajo kot posamezne, individualne, avtonomne enote — utemeljene na lastni koristi — in diferenciacije med njimi ne ustvarja več moralni kodeks, pač pa biološka moč. Vse do Kantorja je ta moment manj pomemben, pri njem pa in v »Hlapcih« z novo močjo privre na dan. (Seveda pa je ta biološki aspekt v Cankarju ostal fragmentaren, vkomponiran v druge, predvsem etične in socialne aspekte in ni nikoli prešel v idejno bazo kakšnega Knuta Hamsuna.)

Tudi druga stran Mlakarjevega oblastništva — namreč njegov odnos do ljudi, ki jim vlada, je samo povečana in izraziteje obdelana različica slehernega Šentflorjanca: Delak (govori Mlakarju): »Ali preverjen sem, da čutite sami, kaj ste zagrešili in koliko je trpel narod zaradi vaših napak. Tedaj odkrito hočete priznavati korupcijo, ki je vladala pod vašim gospostvom?« In njegovi ljudje sprašujejo: »Ali naj priznavamo, kaj je počel in govoril pri zadnjih volitvah, — in kaj ni govoril, kadar bi bil moral kaj storiti v korist mesta in naroda?« Mlakar za korist mesta in naroda kot njegov voditelj ni torej storil nič, dopustil je korupcijo in propadanje: ni izpolnil pričakovanj svojih volivcev. Ali če formuliramo dosledneje: nalagal je narod, iz pozicije pa, ki si jo je pridobil s to lažjo, je skrbel izključno in poudarjeno za lastno korist. Tudi na tem nivoju je svojim someščanom enak.

Enak pa jim je še po nečem: na isti način in z istimi posledicami, kot vsi drugi, je ujet v svoj svet. Lagati mora in varati, se pretepati z nasprotni-

mi kandidati za mandat, zatirati svoje podložnike in tlačiti svojo družbo, trpeti zaradi pamfletov, ki jih prebirajo o njem po gostilnah, brozgati mora po istem blatu, kakor vsi, ki ga obdajajo. In seveda — nositi mora tudi isto moralno zavest o sebi, zavest, da je izdajalec pred obličjem naroda.

Vendar pa skuša biti Mlakar boljši in višji od ljudi, ki jim vlada in od katerih je odvisen. Predvsem višji, predvsem manj odvisen, svobodnejši kot drugi, skratka, človek, ki skuša svojo avtonomnost utemeljiti globlje, kakor v večji iskrenosti ali biološki nadmoči — človek, ki skuša pretrgati igro, v katero je ujet.

Ko se pogovarja s svojim tekmeccem, Delakom, izjavlja: »Spraviti ste me hoteli na polje, kjer vam morda nisem kos; ali jaz vam ne sledim na tej poti, ker ne maram boja v temi, zahrbtnih intrig in tihega rovanja; to vse prepustim vam, zakaj meni se zdi nečastno.«

Delak: »Tedad odkrito hočete priznati korupcijo, ki je vladala pod vašim gospodstvom? Odkrito hočete — ?«

Mlakar: »Odkrito in naravnost! Kakor ste govorili prej vi sami, — o lenobi, cinizmu in propalosti, — «

Kakor smo ugotovili že poprej, vsaka od oseb v »Romantičnih dušah« ve, kdo je v resnici in to tudi povsem nemoteno izjavlja — resnica o njih samih je znana vsem in tudi priznana od vseh. Očitno je tedaj, da je Mlakarjeva prva stopnja izvirnosti v tem, da to resnico priznava tudi javno, da se mu zdi zamalo skrivati se za frazo — čeprav, to je treba še enkrat poudariti, izvira ta njegova odločitev prav iz dejstva, da manipulira za svoj vzpon. Če se je odločil za stališče, da je zanj tako ravnanje nečastno, to dokazuje, da se mu je uprlo, s tem pa, da se mu je uprla odvisnost od srenje, kateri vlada. Hoče se osamosvojiti, ali bolje, osvoboditi. Hoče postati avtonomen.

Kako? Oglejmo si Strnenove besede: »Kakó si nam pravil takrat...« Zaničaj te ljudi in smeši jih, delaj jim poklone tam, kjer jih najmanj zaslužijo, pa te bodo vzdigovali na rame...« Ali tista tvoja čarobna satira, ki je izšla par mesecev pozneje! »Potreba in korist korupcije.« Kakó majhne smo se čutili poleg tebe! To je bil zasmeh Napoleonov! Kdor je bil najbolj ponižan, obožaval te je najglasneje.«

V isto kategorijo lahko štejemo tudi Mlakarjevo izjavo: »To smo živeli življenje, tu pri meni! Kako smo bili v obraz malenkostni morali naših filistrov!«

Napoleonsko slavo, svoj višji nivo si je Mlakar pridobil na svojski način: S tem da je javno izgovoril nekaj, kar so vsi vedeli. Razlika je bila v tem, da tega niso izrekli. Toda, če se spomnimo, kakšen pomen ima fraza v prelomljenem svetu, kako ne glede na izpraznjenost svojega pomena vendar ostaja poreklo in utemeljitev nacionalne skupnosti in človeka v njej, tedaj dobi Mlakarjevo početje drugačne dimenzije. S tem da je Mlakar zavestno zavrgel frazo, je storil uporniško dejanje. Izločil se je iz malomeščanske nacionalne skupnosti, podrl je zadnji, čeprav votli opornik te skupnosti. Storil je natančno diametralno nasprotje dejanje, kakor Strnen: namesto da bi prevzel laž kot princip svojega življenja, jo je zavrgel. In če upoštevamo še dejstvo, da je tisti, ki ga je Mlakar najbolj ponižal, izpričal do njega največje spoštovanje, je to dokaz, da je cela malomeščanska srenja doživela svojo ujetost v frazo kot svojo eksistencialno krizo in da je prav zato, ker jo je Mlakar odvrnil, nad to srenjo zavladal.

Uporabili smo besedo »zavladal« in se z njo mahoma znašli v območju Cankarjeve problematike, ki je — posebno v njegovi dramatik — kar najbolj pomembna. Trditi smemo, da je druga od socialnih konstant, ki smo doslej naleteli nanju in ki se enako kot prejšnja — prelomljenost sveta — nadaljuje v vseh njegovih dramskih besedilih. Na vprašanje oblasti naletimo — v nekoliko prikriti formi — že v Jakobu Rudi, povsem odprto pa v »Za narodov blagor«, »Kralju na Betajnovi«, »Pohujšanje v dolini Šentflorjanski« in v »Hlapcih« in to v obliki, ki priča o dominantnem položaju te preokupacije v Cankarjevem miselnem svetu, kar je seveda logično, če upoštevamo, da se mu svet prikazuje kot družba.

Začetni ton daje Mlakarjeva vladarska gesta. Gre za dve vprašanji, ki se odpirata pred nami, kakor hitro smo izrekli besedo »vladati.« Prvo je, kako je mogel Mlakar zavladati, in drugo, kaj pravzaprav vladanje v svetu »Romantičnih duš« pomeni.

Na prvo vprašanje smo pravzaprav že dobili odgovor, ko smo ugotovili, da mu je omogočilo vladarsko pozicijo odprto razkrinkanje in zavračanje fraze.

Ker pa vemo, da fraza ni samo pravilo igre, ampak tudi notranji stroj neke družbe ali točneje sloja in da kljub izpraznjenosti pomena opravlja funkcijo moralnega stržena te družbe, pomeni Mlakarjeva gesta še veliko več: Mlakar je zavrnil sistem vrednot neke družbe in je nasproti temu sistemu postavil sebe, svoj okus, svoje spoznanje kot višjo kategorijo. To pa pomeni, da se je od nacionalne skupnosti, ki kljub svoji notranji praznoti še zmeraj funkcionira kot skupnost, razmejil in se osamosvojil na temelju lastne moči.

Če pa se je Mlakar osamosvojil na temelju lastne moči, pomeni, da je vzpostavil v življenju skupnosti, kakršno predstavlja svet »Romantičnih duš«, nov in odslej še neznan princip. Pretrgal je z doslej organsko kompozicijo interesa in fraze, osamosvojil je oba pola, ju vrednostno polariziral ter se postavil na stališče osebnega interesa, se pravi, svoje individualitete, svoje avtonomnosti.

S tem pa je — in to je verjetno pri stvari poglavitno — presekjal gordijski voz, ki veže mrežo prelomljene nacionalne skupnosti. Na novo je vzpostavil avtentičnost človeka s tem, da ga je utemeljil na resnici njegovega položaja: na resnici, da je bistvo-vrednota, ki ga je utemeljevala, mrtva. Samo po tej poti mu je mogoča pot v avtonomnost, v čisti in deklarirani individualizem, v neodvisnost od družbenih norm, v svobodo, v samoodločitev.

Še zmeraj pa ostane eno vprašanje: zakaj je razmerje, ki je na tak način nastalo med njim in družbo, razmerje vladarja in podložnikov, točneje, zakaj pomeni osvoboditi se sveta »Romantičnih duš«, zavladati svetu »Romantičnih duš«. Zakaj ni mogoče ustvariti odnosa, ki je bil značilen že za socialno moralni status posameznega subjekta v francoskem geslu »Égalité«, se pravi, zakaj ni mogoče vzpostaviti svobode kot razmerja med sabo enakih posameznikov? Značilno je, da se prav ob Cankarju in prav ob značaju slovenske družbe njegovega časa zastavlja ta problem.

Odgovor je skrit že v vprašanju in nas po drugi poti pripelje nazaj na stališča, ki so nam že znana. Cankarju kategorije družbene moči, kot so na primer gospodarska moč, razredna moč, tudi politična moč v »Romantičnih dušah«, še niso prezentne. Mlakarja spoštujejo najbolj tisti, ki so najhujše ponižani, se pravi tisti, ki najhujše občutijo nasprotje med svojim naličjem

in svojo resnično vsebino. To pa pomeni, da jim je zavladal zato, ker je sam bil zmožen pretrgati zvezo med resnično pozicijo in naličjem, spremeniti resnično pozicijo v svoje načelno izhodišče, medtem ko drugi tega niso zmožni in morajo vztrajati, ujeti v svojo eksistencialno bivalentnost. In prav to je osnova, ki določa Mlakarjevo razmerje do drugih. Nobeden mu ne more biti enak, vsi ostajajo ujeti, samo on je svoboden. V tem primeru pa je možno samo razmerje vladar-podložniki. Dokaz za našo tezo pa je tudi Strnen. Njemu Mlakar ne more vladati — narobe, deloma je celo odvisen od njega in Strnen lahko stori z njim, kar mu je drago: izda ga, zapusti ga, spelje mu ljubljeno dekle, skratka, imun je proti Mlakarjevi moči. Imun pa je lahko samo zato, ker je storil nekaj podobnega kot Mlakar — presekal je bivalentnost, ki ga je držala ujetega v skupnosti, in se odločil za Mlakarju nasprotni pol — za laž in podlost.

Mlakarjeva vladarska pozicija je torej utemeljena na eksistencialnem nivoju, na njegovi zmožnosti sprejeti konsekvence, ki sledijo iz njegove situacije.

Za razmerje vladar—podložniki pa je značilno še eno dejstvo, ki ga velja omeniti na tem mestu. Gre namreč za problem identitete, v našem primeru se to pravi za način, kako ljudje patriarhalne nacionalne skupnosti pojmujejo svojo resnico. Njihova resnica je obča in osebna hkrati. Narod kot vrednota-bistvo, na kateri temelji njihov svet, je kategorija, ki ne zavezuje le k enakemu socialnemu dejanju, pač pa enako tudi k nekemu intimnemu čustvovanju, in to v taki meri, da med obema ni razlike. Kdor je pripadnik naroda, naj izkazuje to svojo pripadnost s svojo javno, državljansko zvestobo, pogumom in doslednostjo, prav tako pa naj čustvuje v svojem intimnem, osebnem svetu in veže s svojo pripadnostjo domovini tudi svoj moralni kodeks, svoj moralni okus, poštenje do sebe in soljudi in tako naprej. Ko se je, kot na primer v »Romantičnih dušah«, to razmerje podrlo, je namesto identitete med zasebnim in javnim človekom stopila bivalentnost, ki človeka »Romantičnih duš« konstantno drži v moralni pa tudi identitetni krizi. To pa je mogoče seveda le zato, ker je njegovo poreklo v patriarhalni demokratični skupnosti, katere ustroj smo opisali.

Seveda lahko ugotavljamo že na tej stopnji naše raziskave, da je Mlakarjeva figura prav toliko rezultat realne problematike, kolikor Cankarjevih želja. Čeprav je Mlakar moralno ničvreden, je le najvišja instanca, čeprav socialno povsem zasidran in vezan, je hkrati prav boemsko svobodnjaški in fantazijski, čeprav urezan po kalupu svojega sveta, ima posebno moč, da svoj model presega.

Še bolj je razvidno neskladje Mlakarjeve figure iz tretje stopnje njegovega čutenja in početja:

Mlakar je postavil za bazo svoje eksistence svoj javno priznani zasebni interes. Po vsej logiki bi moral zdaj vse bolj uveljavljati svojo individualnost, rasti socialno vse više in sploh dokazati, kaj taka samoodločitev pomeni. Tega pa Mlakar ne stori in tudi nobeden od drugih Cankarjevih junakov ne — vključno s Kantorjem. Pač pa se na svoji novi, zmagoviti poziciji začne razkrajati. Telo, kot imenuje Cankar življenje brez višje osmislitve, Mlakarju ne zadošča. Mlakar: »In še dalje, še lepše! ... To smo živeli življenje, tu pri meni! ... Zabavale so nas najlepše ljubice, — vino je teklo z miz, pogrezali smo se s polno dušo v uživanje in razkošnost ...« Ta predstava o uživanju življenja je sicer nekoliko mladostniška

— tudi ob upoštevanju odločilnega vpliva simbolizma, a naj nas to ne moti. Važno je, da je bilo takšno življenje prava in edina možna varianta za človeka, ki se je osvobodil, kot je Mlakar svobodo razumel.

Oglejmo si še enkrat citirana teksta:

Mlakar: »To smo živeli življenje, tu pri meni! Kako smo bili v obraz malenkostni morali naših filistrov! Zabavale so nas najlepše ljubice...«
 Drugi je podoben: Strnen: »Kako si nam pravil takrat:...« Zaničuj te ljudi in smeši jih, delaj jim poklone tam, kjer jih najmanj zaslužijo, pa te bodo vzdigovali na rame...«

Oba citata pričata, da je pomemben del Mlakarjevega osvobojenega življenja posvečen pravzaprav dokazovanju te avtonomije. Prva misel mu niso ljubice, ki so ga zabavale — prva je misel, kako je bil v obraz morali omejenih filistrov; in pravi smisel njegovega vladanja je zaničevanje in smešenje someščanov, kar oboje dokazuje, da uporablja svojo neodvisnost ne toliko za to, da bi resnično zaživel sam sebi, pač pa, da drugim dokazuje njihovo nesvobodnost. Taka pozicija pa kaže, da je Mlakar vendarle ostal zvezan z moralnim kodeksom svojega sveta — da je ostal odvisen od tega sveta, saj brez odvisnosti, ki se pri njem izraža v obrnjeni obliki, v zaničevanju, ni mogoče misliti, da bi se — svoboden, kot naj bi bil — za svoje klavrne someščane sploh zmenil. To odvisnost od sveta, ki je cilj njegovega napada, je v Cankarjevem dramskem opusu zasledil še večkrat — trdimo lahko celo, da med napadenim svetom in junakom zmeraj obstaja neka zveza in da je Cankarju zato nemogoče, da bi razvil podobo doslednega individualizma. Bivalenca prelomljenega sveta se najbrž nikoli docela ne prekine, kar najbolj dokazuje Mlakarjeva figura, kjer je šel Cankar v poskusu individualistične osvoboditve verjetno najdalj od vseh svojih odrskih tekstov.

Na drugačen način nam izpričuje isto tudi Mlakar sam, ko odgovarja na vprašanje, kaj mu njegov avtonomni svet pomeni.

»Mlakar: »Ali ti ljudje imajo čisto prav, kadar se zgražajo nad mano: ... Kedaj sem stegnil rokó za koga drugega, kakor zase, za svojo slavo, za svojo moč? Imel sem vpliva dovolj, priložnosti vsak trenutek, denarja na razpolago, — in kdo me imá zahvaliti le za en kozarec vodé! ... Izjava je za človeka, ki uživa v smešenju in zaničevanju soljudi presenetljiva. Mlakar je nenadoma pogledal nase z očmi, kot ga vidijo njegovi zatirani in izkoriščani podložniki, ali z drugačno formulacijo, pogledal je z očmi skupnosti na svoj individualizem. Take oči pa omogočajo en sam pogled: pogled moralne krivde.

Upoštevajmo še en citat, ki govori o pomenu Mlakarjevega individualizma zanj samega: Mlakar: »... pogrezali smo se s polno dušo v uživanje in razkošnost... Ženialno blato! In kako se je strdilo na meni... kot skorja na obrazu, in rokah, po vsem telesu... izlilo se mi je prav do srcá...« Življenje v užitku, ko je »... služil sebi in svoji zabavi...« ima torej eno samo možno konsekvenco: razkroj in moralnega mačka, občutek zgubljenosti in zaznamovanosti.

Vse tri komponente, na katere smo opozorili do zdaj, pričajo o enem samem dejstvu. Mlakar svoje avtonomnosti ne more uveljaviti. Občutek moralne krivde, ker je živel le za svojo korist in pa čustvo izgubljenosti in zaznamovanosti, ki izvira iz uživanja, se pravi po Cankarjevo — avtonomnega življenja, oboje dokazuje, da individualizem, kakršnega edinega si lahko zamišlja Mlakar, ni realen. Misel, ki smo jo že citirali, namreč:

»... in v prvi vrsti je treba verjeti in spoznavati, da obstoji človek samo iz telesa...« in pa misel: »A naša edina dolžnost in edini smoter vsega našega nehanja je, da negujemo to teló, da ga skrbno hranimo in gorko oblačimo...« in ki smo jo označili kot temelj Mlakarjevega in vseh so-meščanov individualizma, se je tako izkazala v svojih realnih razsežnostih: kot nemožnost.

Zdaj šele se nam je razkril pravi pomen Cankarjeve pozicije kakor jo gledamo v »Romantičnih dušah«. Prelomljena nacionalna skupnost se je, kot vemo, utemeljila na dveh med sabo izključujočih se pozicijah: na izpraznjenem načelu in na avtonomnem osebnem interesu. Bivalenca, ki vsakega člana tega socialnega organizma drži v pat poziciji — osciliranje med koristjo in frazo, onemogoča identiteto in s tem človeško ter moralno avtentično eksistenco.

Mlakarjev poskus, da bi to dvoumno zvezo prelomil, pa daje problemu še novo, globljo osvetlitev. Če je narod kot vrednota in bistvo laž, tedaj ju je treba zanikati in se rešiti na drugi breg: v svojo avtonomnost. Z Mlakarjevo skušnjo pa se nam pokaže, da je avtonomnost prav tako prazen in neuresničljiv položaj kakor fraza. S tem se vzpostavi začaran krog. V okviru »Romantičnih duš« je podoba tega kroga nekako takale: na prvem nivoju sta oba pola — interes in fraza, prazna, vendar med sabo nerazdružljiva v razmerju medsebojnega pogoja in medsebojne posledice. Na drugem nivoju sta oba — to pot vsak zase, kot ločena in samostojna principa, nemožna in neuresničljiva. To pa ju spet vrača v okvir prvega nivoja, kjer se znova vzpostavlja sovisnost. Tako pridemo do situacije, ko je identiteta za človeka enako nujna, kot je nemogoča. Z ene strani je treba ustvariti trden socialni in vrednostni sistem, ki je za osmislitev in utemeljitev človekovega življenja nujen, a vendar to ni mogoče, ker je vrednostni sistem sam in z njim malomeščanska družba, kakršna je, po sebi izpraznjen. Treba se je osvoboditi pritiska lažnega vrednostnega sistema, vendar je osvoboditev kot avtonomnost nemogoča. Zveza med posameznikom in družbo ostaja neukinljiva, čeprav ostaja identiteta na tem nivoju nemogoča.

Zato nam ni treba iskati razlogov za nadaljnji Cankarjev korak v njegovi enostranski naravi, psiholoških nagnjenjih, čustveni občutljivosti, sanjarstvu, pasivnosti, itd., pač pa kar neposredno v njegovem izkustvenem in miselnem svetu, ki ga vodi pozneje v revolucionarno Ščukovo pozicijo. V Romantičnih dušah je ta korak odločen, čeprav je morda zaradi simbolističnih vplivov, ki so mu dali formo, še preveč konstruiran. V mislih imamo preskok iz tega sveta v transcendentalni svet, v nekem smislu pa tudi obrat od nemožnosti življenja k možnosti smrti. Seveda pa ima v »Romantičnih dušah« več motivacijskih stopenj, več, lahko rečemo, ločenih komponent, ki se na koncu združujejo v skupnem žarišču.

Najlaže bomo sledili tem stopnjam, če sledimo najprej Mlakarjevemu preobratu.

Prva komponenta Mlakarjevega padca korenini še v njegovi odločitvi, postati avtonomen in neodvisen. S svojo samoopredelitvijo se je izvzel iz kroga narodnih vodilnih mož, zavrzel pravila igre in zaplul tako rekoč v neznan, nacionalnemu, političnemu in družbenemu organizmu tuje vođe, čeprav je taka usmeritev verjetno v nastajajočem meščanskem svetu socialno logična.

Mlakar že na nivoju, ko skuša doseči svojo identiteto v svojem avtonomizmu, presega svoje možnosti, oziroma boljše možnosti, ki mu jih daje prostor. Strnen je na primer človek, ki Mlakarja izda. Vendar, ko ga njegovi ljudje opozarjajo, Mlakar odgovarja: »Prazno! Bil je ravnokar pri meni in jaz ga poznam!« Tudi njegovi zvesti v trenutku njegove moči rezonirajo o njem: Jereb: »In recimo, da propade . . . hm, mogoče je, — potem smo na suhem ali kakó podobno . . .«

Frole: »On se smatra mogočnim in nedotakljivim, kakor je bil doslej . . .« Priznavajte, ne ugovarjajte, sméšite« — To bo šlo težkó! Ali naj priznavamo, kaj je počel in govoril pri zadnjih volitvah, — in kaj ni govoril, kadar bi bil moral kaj storiti v korist mesta in naroda? Ali naj molčimo in pritrjujemo, če se bodo drgnili ob njegovo osebo in prijetno domače življenje? Bojim se, da se ne osmeši sam: in kako bo takrat?«

Skratka, Mlakar je s svojo prezirljivo gesto v odnosu do svojih podložnikov že potencialno smešen — v trenutku, ko je postal vladar, že tudi izgubljaja igro.

V Mlakarjevem primeru je ta preobrat v socialnem položaju te nekoliko boemske in hkrati nietzschejanske pozicije nakazan bolj nejasno, a je prav zato raziskovalcu svojsko mikaven. Zakaj očitno je, da ne gre več samo za neposredno in javno izraženo zanikanje »teh ljudi« in njihovega življenjskega sistema. Šele v trenutku, ko Mlakar razkrije svojemu svetu resnico o njem samem, o njegovi izpraznjenosti, je resničen. Prava Mlakarjeva identiteta v prostoru zlomljene nacionalnosti je v tem, da to zlomljenost izpriča in jo razodene, ne pa v vladanju zlomljenemu svetu. Oziroma, je v vladanju, če to vladanje pomeni razkrinkavati nesmisel in frazo svojega družbenega prostora. Tako se Mlakar z eno svojo značilnostjo, ko je prešel fazo vladarstva in dojel ničnost te faze, znova vrača v svoj nacionalni in socialni prostor kot kritik in sodnik — se pravi, potencialno, kot rušitelj in spreminjevalec svojega nacionalnega in socialnega prostora.

Vendar ta stran njegovega početja ostaja preveč zastrta pod plastmi, ki smo jih odkrili poprej, da bi se lahko uveljavila eksplicitno, in ji zato tudi ne smemo pripisovati večjega pomena, kakor pa ga ima kot eden od elementov prihodnjih tekstov, ki pa so v »Romantičnih dušah« že navzoči. Za pričujoči tekst pa je pomembno predvsem toliko, kolikor nam pomeni organski in pravzaprav neprekinjen prehod v naslednjo plast identitete.

Na tej točki našega premišljevanja pa se nam samo od sebe zastavlja nekam čudno vprašanje. Kot smo videli, Mlakarju ni do vladanja, se pravi, ni mu niti do individualne koristi, niti do individualne moči, ki naj bi pomenila popolno neodvisnost od razkrojene nacionalne srenje. Skratka, ni mu do tega, da bi bil neodvisen subjekt. Pač pa najde svoj resnični obraz v tem, da zanika — v zanikanju in z zanikanjem konstituira sebe na avtentičnem človeškem nivoju. Spoznati klavnost in laž svojega sveta in jo — kot smo videli, je to bistveno važno — javno in demonstrativno izreči, je za Mlakarja poglobilni način, da se kot človek realizira.

Nujno se moramo vprašati, kaj pomeni »kot človek« in kaj »realizira«. Očitno je, da je obsojanje, javno obsojanje soljudi za Mlakarja bistvenega pomena. Se pravi, da je njegovo razmerje do njegovega sveta pravzaprav utemeljeno v nečem zunaj njega samega, v nečem, kar je celo nad njim samim. To nekaj je — če sledimo Cankarjevi misli — resnica in pravica. Vendar pa, kaj je konkretno obeležje te resnice in pravice? Kot smo že

ugotovili, je in lahko je samo predstava o integralni, smiselno in moralno urejeni nacionalni skupnosti. Če torej uporabljamo besedo »kot človek«, tedaj lahko domnevamo, da je Mlakar človek toliko, kolikor je njegovo razmerje do načela integralne nacionalne skupnosti čisto in pravilno, kolikor je resnično (ne le fraza). Seveda pomeni v tem primeru »realizirati se« lahko samo to, kar Mlakar začne, namreč, javno in poudarjeno obsojati svoj svet.

Lahko pa tudi obrnemo. Če namreč izvira Mlakarjeva avtentičnost iz resničnega razmerja do načela nacionalne skupnosti, tedaj se mu zgodi tudi to, da izvira njegova avtentičnost prav iz razmerja do soljudi, le da v inverzni formi: Mlakarjeva avtentičnost prihaja od neavtentičnosti njegovih soljudi. Navezan je nanje, skozi njih šele se realizira njegova osebna poštenost in inteligenca. Mlakar je, kolikor je načelo, ki ga priznava. To načelo pa se v konkretnem življenju, v stiku s soljudmi, kaže le kot čista negativiteta — pokvarjenost in frazerstvo vseh. Mlakar je v tej svoji plasti torej izrazilo človek skupnosti in njegov subjektivizem ni vzdržen.

Na tej stopnji našega premišljevanja že lahko tvegamo hipotezo, ki bo verjetno nekoliko v nasprotju z dosedanjo interpretacijo Cankarjevih dramatskih tekstov. Hipotezo, ki se dotika Cankarjevega dualizma, pravzaprav točneje, ene od interpretacij tega dualizma. Naj opredelim natančneje: dualizma, ki deli Cankarjevo spisje v posvetno, borbena, aktivno, konkretno sfero, in v sfero njegovega neoromantičnega odmika od sveta, simbolističnega hrepenenja in resignacije. Kolikor nam namreč kaže dosedanja analiza »Romantičnih duš« med simbolistično metafiziko in aktivnim, agresivnim, bojevitim Cankarjevim kriticismom pravzaprav — vsaj v tekstu, ki ga obravnavamo, ni razlike, saj sta oba na videz polarno razdeljena svetova pravzaprav en sam tesno strnjen in vzročno povezan kompleks. Dualizem, ki naj bi prihajal iz dveh različnih virov, se izkaže kot enoten, skladen odnos do slovenskega sveta in sebe v njem in šele kot rezultat tega enotnega in organskega odnosa razpada svet na dva pola — na dobrega in zlega, kar pa spet ni dualistična varianta.

A preden se spustimo k problemom, kako se ta kompleks razvija dalje, moramo vendarle posvetiti več pozornosti romantično metafizičnemu značaju Mlakarjeve osebnosti.

Kakor nam je pokazal razbor teksta »Romantične duše« dozdej, poskuša Mlakar najti rešitev v dveh smereh: sprva v precej nejasno formuliranem individualizmu z nekaterimi misinterpretiranimi nietzschejanskimi akcenti, kar pa je v tej drami preslabotno, da bi lahko pomenilo snov za bolj poglobljeno obravnavo. Pozneje pa v imenu neke idejne totalitete, nekega sklopa idej-vrednot, ki se jim Mlakar v procesu dramskega dogajanja vse bolj prireja in podreja.

Ta sklop idej-vrednot pa, kakor smo že opozorili, pravzaprav nima imena. Kaže se v Mlakarjevem kriticismu. Mlakar je kljub svoji neodvisnosti sredi svojih podložnikov in adeptov nesrečen in osamljen. Njegovo življenje je prazno, brez središčne točke.

Ne misli, kakor pozneje Ščuka, da bi ljudi, ki ga obdajajo, in svet, ki v njem živi, spremenil, taki ljudje in tak svet, kot pa so, samo ogrožajo njegov človeški obstoj. Skratka, njegova predstava o svetu, kakršen naj bi bil, je v nasprotju s svetom, kakršen je — in, — kar je za »Romantične duše« značilno, Mlakarju nikoli ne pride na um, da bi to razliko nekako poskusil ukiniti in pripeljati oba svetova na en sam nivo.

Po logiki tako neoromantično razklane eksistence je seveda samo po sebi jasno, da Mlakar dojema svet in sebe, oba hkrati, kot negativiteto. Citirali smo že njegovo misel o ženialnem blatu, vendar se zdi, da je ta karakteristika še vse preveč fragmetarna. Šele ko se vpostavi njegov odnos do Pavle Zarnikove, lahko pogleda nase — to pot z nekega visokega, absolutnega, čisto vrednoto predstavljačega piedestala in spozna svojo vse doslej ničevno in prazno početje

Čeprav doživljamo ta Mlakarjev obrat k Pavli do neke mere kot ekstrem in premalo utemeljen preskok, je po premisleku stvar vendarle logična. Mlakar se sklicuje na neko višjo, človeško resničnejšo in važnejšo vrednost, zato je povsem razumljivo, da mora tej vrednosti dati ime, skratka, mora jo oblikovati in osmisлити kot svoj pozitivum. Ta svet imenuje s Pavlo.

Preskok, ki nas tukaj predvsem opozarja na nedozorelost Cankarjevega peresa, ni v tem, da bi bil neskladen s konceptom Mlakarjeve osebnosti, oziroma celotnim Cankarjevim pojmovanjem sveta, kakršno se izraža v Mlakarjevi figuri. Narobe — ugotovili smo, da na tem nivoju napake ni. *Kar moti, pa je prav gotovo naglica in nedorečenost tega preskoka, njegova shematičnost, ki brez razvidnejše motivacije pade neposredno iz neke javne, socialne sfere v individualno rešitev, skozi katero doseže obče in hkrati absolutno. Res je sicer, da Mlakar vse bolj uvideva, kako izprijeni so njegovi podaniki in kako malo veselja ima, ko jim vlada, vendar je odmik od celotne socialne, moralne, skratka, obče problematike njegovega sveta tako ostro zarezan, da se zaradi tega zdi, kakor bi šlo za Mlakarjevo dvojno osebnost, ali z drugimi besedami, za literarno montažo, ki je v eni figuri združila dve življenski težišči.*

V našem premišljevanju bomo poskušali ostati pri trditvi, da je ta podvojenost v »Romantičnih dušah« le navidezna.

Če je namreč Mlakar v svojem vrednostnem čustvovanju pravzaprav že ves čas navezan na neko čistost, oziroma resničnost, in je ta čistost, oziroma resničnost optika, s katero ogleduje in presoja svoj svet, tedaj pač ni dvojnosti v tem, da ob Pavli svoje čustvovanje osredotoči in mu da ime idealne ljubezni. Zakaj Mlakar je »drugačen od drugih«: »Zadovoljnost se vam vidi na obrazu, da me vidite nesrečnega . . . Veselite se svobodno; sami ne poznate razočaranja, ker je Vaša duša prepodla, da bi hrepenela kdaj po čem drugem, kakor po srebru in kadilu . . . Vi niste sposobni, da bi kdaj koga ljubili; vi niste mogli zaupati nikdar nikomur, zato Vas ni varal noben prijatelj . . .«

Skratka, Mlakarjeva duša »hrepeni po čem drugem«, je »sposobna, da bi kdaj koga ljubila«, »zaupa« človeku, narejena je po drugačnem kopitu, kot pa so duše drugih malomestnih klavrnežev.

Takoj na začetku »Romantičnih duš« najdemo značilen dialog med Mlakarjem in Strnenom: Strnen: »Jaz bi se bal take stranke, skrite, hinavske . . . Strmoglavi te, kadar najslajše piš . . .«

Mlakar: »Veliko truda ne bodo imeli; pridem jim sam naproti.«

Strnen: »Jaz te ne razumem.«

Mlakar: »Ni treba . . . Ti si dejal, da me uničijo nepripravljenega, brezskrbnega; zdaj je za to najlepši čas . . . Na shodu bodo govorili ljudje, ki niso vredni, da bi jim pljunil v obraz . . . A jaz jim ne odgovarjam, četudi bodo napravili iz mene karikaturu, da me potisnejo toliko lažje v prah.«

Lahko trdimo, da je ta Mlakarjeva izhodiščna pozicija pravzaprav že njegova zaključna pozicija, saj v drami zvemo predvsem, zakaj je tako vzvišen nad zlomljeno nacionalno skupnostjo, psihični proces, ki smo mu priča, se na začetku pokaže kot že zaključen, potek drame pa ga odkrije, razloži, pokaže njegove vzročne zveze — skratka, ga obravnava analitično.

Za nas je važna v tem trenutku predvsem Mlakarjeva pozicija kot taka, ne glede na njeno genezo. V trenutku, ko se prvič srečamo z Mlakarjem, je že prešel vse faze svojega psihičnega razvoja. Spoznal je svoj svet in svoj lastni položaj v njem, dozorel je in zdaj ve, kaj je prava pot in kaj je zmota: Mlakar: »Ženijalno blato! In kakó se je strdilo na meni... kot skorja na obrazu, na rokah, po vsem telesu... izlilo se mi je prav do srcá.« In na drugem mestu: ». . . Od tedaj me duši in muči, ali kakor se ga branim, vedno nižje se udara pod mano; — »Ko odgovarja na vprašanje o svoji priležnici Olgi, pravi: »Meni se gabijo ti kupljeni poljubi; pečejo me na ustih in vendar nimam moči, da bi se jih ubranil.« Ali: »— kadar jo poljubljam in objemljem, mi je v glavi pusto in težko, v srcu pa ne čutim ničesar in sramujem se samega sebe...«

Očitno je, da se mu je moralo zgoditi nekaj zelo dokončnega, da je lahko v trenutku sintetiziral ves svoj odnos do družbe, v kateri živi, do lastnega življenja in do vsega, kar se mu je doslej zdelo truda vredno. V resnici — zaljubil se je v Pavlo: »A prej ga (ženijalnega blata) nisem čutil, dokler nisem stopil pred njene oči, tako svete in nedolžne...« »Ali meni je tako čudno poleg njé; čutim se nizkega in umazanega, in ljubim jo, kakor še nisem ljubil nikdar nobene ženske...« »Kadar pridem od njé (od Olge), ne bi mogel pogledati Pavli v oči; zaklenil bi se v sobo in si zakril obraz. — Moja sentimentalnost se ti zdi morda smešna...«

Ni naša naloga opozarjati na značilnosti Cankarjanskega čustvovanja, ki je v tej fazi precej tesno, naravnost ideološko pripeto na Dostojevskega in Tolstoja, in tudi ni naša naloga opozarjati na neskladja, oziroma preinterpretacijo le-teh, čeprav bi bilo kljub seriji poskusov od Lojza Kraigherja, Boža Voduška in vse do Marje Boršnikove očitno nujno potrebno opraviti to analizo strokovno in dokumentirano, saj se vrsta avtorjev neprestano vrača na to temo. Bolj primerno se zdi obravnavati čustvovanje, ki smo ga skušali citirati zgoraj, kot vrednostno-etično kategorijo, zakaj kot taka stoji v »Romantičnih dušah« in je kot taka tudi služila za model vrsti generacij za njim, oziroma je pogojila določene modele slovenskega čustvovanja.

Cankar imenuje Mlakarjevo čustvovanje sentimentalnost. Dušan Pirjevec je že opozoril na pojem sentimentalnosti pri Cankarju, vendar je priložnost, ki jo imamo ob »Romantičnih dušah«, toliko izrazita, sestavinsko čista in morda tudi nekoliko samorazkrivajoča, da je ne smemo zamuditi. V čem je pravzaprav Mlakarjeva sentimentalnost? Kot izvemo iz teksta, močno ljubi Pavlo: ». . . ljubim jo, kakor še nisem ljubil nikdar nobene ženske.«

In na drugem mestu: »Ali če mislim nanjo, zdi se mi, kakor bi vstajal pred menoj drug svet, ves jasen in sončen, poln nedolžnosti in ljubezni, — daleč, daleč od tega zaduhlega življenja pod čistim, svobodnim nebom...«

S tem citatom bi bila Mlakarjeva izpoved nekako zaključena. Kolikor dlje človek raziskuje navedene izjave, toliko bolj mu postaja jasno, da gre za ljubezen posebne vrste. »Ljubim jo, kakor še nisem ljubil nikdar nobene ženske« zveni sicer dokaj zahtevno in tudi »jasen in sončen svet, poln

nedolžnosti in ljubezni« naj bi prepričal, da gre za erotičen odnos, vendar brez težave lahko trdimo, da obe izjavi spričo konteksta kažeta drugam. Trdimo lahko, da Mlakar Pavle ne ljubi, in ni mu jasno, kako naj bi imenoval in razložil to ljubezen. Erotični kompleks pri Cankarju je sicer precej izčrpno raziskan, posebno ostre so na tem področju analize Josipa Vidmarja. Romantične duše pa dajejo možnost, pogledati na ta kompleks še prav posebej jasno:

Mlakarja je »sram«, kadar pride od svoje priležnice Olge, telesna ljubezen se mu gnusi, »ženalno blato« se mu je »razlilo prav do srca« in se »vedno nižje udara« pod njim, zakaj Pavla je sveta in nedolžna, je nosilka nedolžnosti itn. Značilnosti njegovega čustva torej nikakor niso erotične, pač pa moralične narave. Ob Pavli se zbudi, ali bolje rečeno, osredotoči neka notranja skušnja, ki je v Mlakarjevem liku ves čas aktivna in celo dominantna, namreč moralično vrednostno doživljanje sebe, svojih dejanj, svojih soljudi, svojega sveta. Gre torej izrazito za isto dimenzijo, ki se pojavlja ves čas v inverzni formi, kot zaničevanje, krivda in obsodba — le da jo zdaj vidimo v njeni pozitivni varianti, kot čustvo, ki je našlo objekt, po katerem je težilo. In ta objekt se nam prikazuje kot moralični ideal, kot vrednota, ki je daleč od zaduhlega sveta, svéta, čista, nedolžna, skratka, absolutna kvaliteta.

Omenili smo radikalni preskok, ki ga Mlakar napravi iz splošno socialnega, oziroma točneje, historičnega kroga v svoj absolutni krog. Kar se Mlakarju ne posreči v prvem krogu, mu je mogoče doseči v drugem — čeprav se dogaja oboje na isti — vrednostno-etični platformi.

Spričo tega spoznanja pa lahko tvegamo korak dalje in spregovorimo o razcepljenosti, ki je, kot naj pokaže kasnejša analiza, ena temeljnih karakteristik Cankarjevega dramskega pisanja sploh. Ne gre za razcepljenost platforme, pač pa razcepljenost oziroma boljše, za nihanje med obema krogoma — nacionalno socialnim, se pravi historičnim in osebnim, se pravi absolutnim. Na obeh nivojih poskuša Cankar zgraditi izmenoma svoj moralni integralni svet.

Če gledamo Pavlo samo, lahko rečemo o njej predvsem to, da ni od tega sveta. Bolehna, bolna in bolestna prenaša surovosti in banalnosti svojih rednikov, Makovih, zapeljati se da Strnenu in gre živeti z njim v Trst kot priležnica (čeprav je literarno malo verjetno, da bi si Strnen, človek od tega sveta, nalagal to sušično in nesrečno breme), potem pa pride, razočarana in strta umirat v bolnišnico.

A ni pomembna literarna pomanjkljivost Pavle. Pavla obstaja samo, kolikor obstaja za Mlakarja, oziroma točneje, obravnavati jo je mogoče le kot dopolnilno karakteristiko tega, kar naj bi bil v svojem duševnem jedru Mlakar. Sicer pa je tudi ta ugotovitev že stara.

Kar nas v danem trenutku bolj zanima, so značilnosti, ki jih Cankar pripisuje Mlakarju, njegovemu čustvovanju in načinu njegovega dojetanja pozitivitete. V tem primeru lahko Mlakarja in Pavlo izenačimo. Tako dobimo polnejšo sliko tega, kar Cankar označuje v tej drami kot pozitivum.

Mlakar govori: »In dalje so na svetu nekateri ljudje, ki so prišli nanj samo po pomoti . . . To so tisti, ki sanjajo o nekem drugem življenju in zato niso zadovoljni s tem, kakršnega jim je bog dal. Sicer ima vsak človek nekaj tega bedastega čustva, nekatere pa vlada popolnoma.«

Primerjajmo Vrančičevo oznako Pavle: »... — in oči, — da, o njenih očeh je težko govoriti. Ravno iz njih se je videlo, da nima to telo nobene važnosti, da eksistira samó za silo, slučajna posoda čudovite, nenavadne duše... Ta duša je bila namreč ena tistih romantičnih, o katerih si ravnokar govoril.« In dalje: »Zakaj v njenih sanjah je vzrastel svobodno drug svet, — in kadar je pogledala slučajno krog sebe, zdelo si je resnično življenje zoprnó in gnusno.« Tudi ko Vrančič opisuje Pavlino razmerje do Strnena, prihaja na dan isti ton: »— prišla je na njegov dom in sprememba jo je za hip omamila; ali ko se je streznila, tedaj je videla, da se mu ni vdala iz ljubezni, — in čutila je, kam se je pogreznila!« »In ko so jo začeli njegovi poljubi dušiti in je trepetala v njegovih rokah in umirala od sramote in strahú, — zbežala je na cesto...«

Če upoštevamo Mlakarjeve izjave, ki smo jih navedli nekoliko više, nam ni treba posebej poudarjati, da gre za isti princip, da gre tudi v njegovem primeru za človeka, »ki sanja o nekem drugem svetu« in zato ni zadovoljen s tem, kakršnega mu je »bog dal«. Cankar insistira na tem principu, saj se potrudi Mlakarja označiti z besedami njegovih soljudi: Olga: »Ali ne vidite, da je vse končano? Rekli ste, da je iskal drugega življenja, — zdaj ga ima, to je življenje; zdaj ga je dosegel. On in Pavla, noben ne živi več med nami.« Vrančič: »Izbruhnólo je z zadnjo silo... Kakó je spalo v njem, in koliko časa!... Olga: »Zdaj pa je pri kraju, kakor bi ga videla že v krsti... in težkó mi je.« Frole: »Ali si nismo mogli misliti, kaj se lahko vsak trenutek zgodi s človekom, kakršen je on. Napósled se je moral uničiti.«

Iz navedenih citatov moramo izvajati nekaj sklepov, zakaj očitno je, da gre v preskoku iz javnega, socialnega in nacionalnega — historičnega kroga v osebni, duševni — absolutni krog, za posebno in idejno dokaj trdno izoblikovano formulacijo tega osebnega kroga življenja.

Gotovo je treba upoštevati, da gre pri formulaciji osebnega kroga za izrazito simbolistične vplive, ki bijejo v oči iz Mlakarjevih in Pavlinih izjav. Vendar nas v danem trenutku bolj zanima vprašanje, kakšen je pravzaprav pomen in značaj tega vpliva pri Cankarju samem, saj gre očitno za posebno cepitev in za specifične razloge, ki so ga nagnili k taki formulaciji.

Predvsem je v Mlakarjevem, oziroma Pavlinem primeru jasno, da deli Cankar ljudi na dve vrednostno povsem ločeni vrsti: na tiste, ki sanjajo o nekem drugem svetu, in na tiste, ki so zadovoljni s svetom, kakršnega jim je bog dal. Sicer »duša« živi v vsakomer, le da se pri večini očitno zgane samo včasih in brez pomena za njihovo življenje, nekaj pa je takih, kjer je »duša« dominantna. V nekem smislu gre torej v »Romantičnih dušah« — za izbrance med množico, za ljudi, v katerih izjemoma polnokrvno živi prava človečnost. Ob Emmersona in simbolistični novoplatonizem bi torej lahko dodali še nietschejanstvo, a le v specifični formi. Prav gotovo gre Cankarju za moralno potrditev in utemeljitev njegovih izbranih ljudi, za njihovo večvrednost, kar pa je nekoliko v neskladju z njihovo siceršnjo vsebino. Skoraj si lahko dovolimo domnevo, da gre za konstrukcijo nekega večvrednega, socialnim in nacionalnim relacijam nedosegljivega sveta, ki se kot tak prezentira zato, da bi imel pravico in moč zanikati — in to v celotnem tekstu »Romantičnih duš« tudi dela. V nekem smislu nam torej ostaja kot posledica razbora tega vprašanja konstrukcija, s katero je Mlakar stopil iz svojega sveta, in se poskuša utemeljiti kot entiteta nad tem svetom.

Zato nastane vprašanje, kaj pravzaprav ta duša v konkretnem primeru pomeni. Očitno je, da je kategorija, ki naj bi bila kos svetu in dogajanju v njem na vseh nivojih: od moralnega do socialnega. Odgovarja na kompletno problematiko, ki jo zastavlja svet, ter jo kot problematiko sveta razvrednoti. Pavla skoraj nima telesa in še to je bolno, samo oči ima, ki izražajo dušo.

Skušajmo torej odgovoriti, kako ta duša funkcionira. Ko Vrančič pri-poveduje o Pavli, pravi: »In ne pozabi, prijatelj, — on je ni ljubil in tudi ona ni ljubila njega . . . nji pa se je zdelo, da doseže srečo in sonce, samó če ubeži od doma, — kamorkoli.« Mlakar pa na zgodbo o Pavlinem propadu reagira takole: »... njena duša je bila odsojena meni . . .« Pavla: »Prišel si tako pozno; zakaj si odlašal? Jaz sem te pričakovala . . . ah, kako dolgo sem pričakovala ljubezni . . . in ti si mi jo dal . . . Kakó mi je lahko in gorko; zdi se mi, da nimam telesa in duša se dviga visoko . . . visoko.« In dalje: »Ah, kakšno razkošje je v mojem srcu . . . vse je svetlo in sončno tukaj . . . in hladi me po licih in boža, kakor bi plavali krog naju angeli z belimi perotmi . . . Kakó sem hrepenela po tej svetlobi, — in zdaj se odpira pred menoj; . . . vedno lepši žarki, vedno širji . . . daj, da vstanem, da diham to blaženost . . .« In dalje: »Vedno višje . . . višje! . . . in ti pojdeš z menoj!«

Predvsem je očitno, da ne zadošča samo moralna obsodba sveta, pač pa je potreben tudi beg, popolna odtujitev svetu, kar je Pavla poskušala doseči, ko je pobegnila s Strnenom.

Drugič je jasno, da v danem primeru ne gre za kakršnokoli erotično značilnost, saj ljubezen, ki jo pričakuje Pavla od Mlakarja, je v resnici take narave, da jo le odreši spon tega sveta.

In tretjič je jasno, da se duša, v konkretnem primeru Pavlina in gotovo tudi Mlakarjeva, ne more realizirati na tem svetu, da lahko doseže svojo srečo in blaženost šele, ko se vzdigne nad svet, ko se reši svojega telesa in se združi z nekim višjim principom, ki v »Romantičnih dušah« nima imena. Če pa upoštevamo Pavline izjave: »Kako mi je lahko in gorko . . . vse je svetlo in sončno tukaj . . . hladi me po licih in boža . . . vedno lepši žarki, vedno širji . . .« je očitno, da gre za neko metafizično totaliteto, kakršno je Cankar gotovo poznal iz novoromantičnega obnavljanja Plotinovega senzualnega misticizma. Tako pridemo do sklepa, da pomeni Cankarju socialno nacionalni krog življenja pravzaprav pozemsko življenje, osebni svet pa mu je v tem tekstu pot do človeško povsem nesporne, čustveno polne in tudi moralno superiozne občosti.

Če drži teza, ki smo jo postavili zgoraj, namreč, da se prehod iz enega kroga v drugega dogaja na enem in istem nivoju, namreč na etično-vrednostnem, tedaj lahko trdimo, da je etično vrednostno totaliteto neke nacionalne skupnosti, v katero je Mlakar popolnoma vključen in povzet, zaradi njenega razpada, zamenjala druga, širša in bolj splošna totaliteta, namreč nekakšno senzualno mistična vizija, s katero po Cankarju Mlakar razreši svoj začarani krog, saj hodi telo naokrog kot posoda duše, ki je pa s svojimi sanjami o »nekem drugem življenju« tako ali tako ves čas povzeta in združena, je tako rekoč njegov individualni refleks. Vprašanje pa je, ali je taka zamenjava, tak izstop iz historičnega sveta sploh mogoč. Cankar se v svojih naslednjih dramah kar najjasneje vrača v historično socialni svet in tukaj koncipira njegovo in svojo identiteto.